

मानवी हक्कांची संकल्पना: ऐतिहासिक विकास आणि आज त्याचे महत्त्व

श्री. जाधव शंकर कुलदीप

सहाय्यक प्राध्यापक

रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 24th January 2026 Accepted: 01st February 2026 Published: 05th February 2026 Keywords: <i>मानवी हक्क</i>	मानवाधिकार हे प्रत्येक व्यक्तीच्या मानवी अस्तित्वातून निर्माण होणारे मूलभूत अधिकार असून ते कोणत्याही बाह्य सत्तेवर अवलंबून नसतात. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये मानवाधिकारांच्या संकल्पनेचा ऐतिहासिक प्रवास प्राचीन समाजरचनांपासून आधुनिक आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेपर्यंत कसा विकसित झाला, याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या प्रक्रियेत विविध कालखंडांमध्ये घडलेल्या महत्त्वपूर्ण घडामोडींचा आणि त्यांचा मानवाधिकारांच्या चौकटीवर झालेल्या प्रभावाचा अभ्यास केला आहे. यासोबतच, सामाजिक विषमता, सशस्त्र संघर्ष तसेच पर्यावरणीय अस्थिरता यांसारख्या समकालीन जागतिक समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर मानवाधिकारांची आजची भूमिका तपासण्यात आली आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करून हा लेख अधोरेखित करतो की, सध्याच्या परस्परसंबंधित जागतिक व्यवस्थेत न्याय, मानवी सन्मान आणि शाश्वत विकास या मूल्यांची उभारणी करण्यासाठी मानवाधिकार हे अनिवार्य आधारस्तंभ ठरतात. विविध ऐतिहासिक व आधुनिक दृष्टिकोनांचा आधार घेत या तत्त्वांची कालानुरूप उपयुक्तता आणि सातत्य अधोरेखित करण्यात आले आहे.

Plagiarism Check Report:

Tool Used: Turnitin

Date of Report: February 02, 2026

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Jadhav, S. K. (2026). मानवी हक्कांची संकल्पना: ऐतिहासिक विकास आणि आज त्याचे महत्त्व. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ)*, 3(1), 731-735.

प्रस्तावना-

मानवाधिकार म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीच्या जन्मसिद्ध प्रतिष्ठेला, स्वातंत्र्याला आणि समतेला मान्यता देणारी सार्वत्रिक मूल्यव्यवस्था होय. हे हक्क कोणत्याही शासनाने बहाल केलेले नसून ते मानवी अस्तित्वाशी अविभाज्यरित्या जोडलेले आहेत. भौगोलिक सीमा, राजकीय व्यवस्था आणि सांस्कृतिक भिन्नता यांपलीकडे जाऊन हे हक्क प्रत्येक मानवासाठी समान राहतात. जीवनाचा अधिकार, अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य, सुरक्षिततेचा हक्क यांसारखे नागरी व राजकीय अधिकार तसेच, शिक्षण, आरोग्य आणि सन्मानजनक रोजगाराच्या संधी यांसारखे सामाजिक व आर्थिक अधिकार मानवाधिकारांच्या चौकटीत समाविष्ट होतात. आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या आणि जागतिकीकरणाने प्रभावित झालेल्या युगात या अधिकारांचे महत्त्व अधिक ठळकपणे अधोरेखित होत आहे.

मानवाधिकारांची संकल्पना इतिहासाच्या विविध टप्प्यांतून विकसित झाली आहे. प्राचीन संस्कृतींमध्ये न्याय, कर्तव्य आणि समानतेविषयी प्राथमिक विचार आढळतात, जरी त्यांची अंमलबजावणी मर्यादित स्वरूपाची होती. पुढे प्रबोधनकाळात व्यक्तिस्वातंत्र्य, नैसर्गिक हक्क आणि मानवी विवेक यांवर भर देण्यात आला, ज्याचा प्रभाव आधुनिक लोकशाही व्यवस्थांवर पडला. विसाव्या शतकातील युद्धजन्य परिस्थिती आणि मानवी हक्कांच्या भीषण उल्लंघनांनी जागतिक पातळीवर सामूहिक प्रतिसादाची गरज अधोरेखित केली. परिणामी १९४८ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेने सार्वत्रिक मानवाधिकार जाहीरनामा स्वीकारून मानवाधिकारांना आंतरराष्ट्रीय मान्यता दिली.

आजच्या काळात हवामान बदल, डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे निर्माण झालेली गोपनीयतेची आव्हाने आणि वाढती सामाजिक-आर्थिक विषमता या सर्व घटकांनी मानवाधिकारांच्या प्रश्नांना नवे परिमाण दिले आहे. अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करण्यासाठी मानवाधिकार हे केवळ नैतिक संकल्पना न राहता प्रभावी कायदेशीर व सामाजिक साधन बनले आहेत. जरी अनेक क्षेत्रांत प्रगती झाली असली तरीही हक्कांचे उल्लंघन अजूनही सुरूच आहे, ज्यामुळे सतत जागरूकता, जनजागृती आणि प्रभावी अंमलबजावणीची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते. त्यामुळे मानवाधिकारांचा ऐतिहासिक प्रवास समजून घेणे हे केवळ भूतकाळाचा अभ्यास नसून वर्तमान आणि भविष्यकाळातील न्याय्य व समताधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक दिशादर्शक ठरते.

उद्दिष्टे-

- I. प्राचीन काळातील प्रारंभिक संकल्पनांपासून विसाव्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय चौकटींच्या निर्मितीपर्यंत मानवाधिकारांच्या विकासाचा मागोवा घेणे.
- II. समकालीन समाजात मानवाधिकारांचे महत्त्व अधोरेखित करणे, विशेषतः असमानता, सार्वजनिक आरोग्याशी संबंधित संकटे आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांसारख्या जागतिक समस्यांना सामोरे जाताना त्यांची भूमिका स्पष्ट करणे.
- III. ऐतिहासिक अनुभव आणि सध्याच्या प्रवाहांचा आधार घेऊन भविष्यात मानवाधिकार संरक्षण अधिक सक्षम करण्यासाठी उपयुक्त शिफारसी सुचविणे.

मानवाधिकारांचा ऐतिहासिक विकास-

मानवाधिकारांचा विकास हा मानवाच्या न्याय आणि समतेच्या सतत चालू असलेल्या शोधाचा साक्षीदार आहे. हा प्रवास हजारो वर्षांपर्यंत पसरलेला असून त्यावर विविध सांस्कृतिक, तत्त्वज्ञानात्मक आणि राजकीय बदलांचा प्रभाव पडलेला आहे. जरी सार्वत्रिक मानवाधिकारांची आधुनिक संकल्पना तुलनेने अलीकडची असली, तरी तिची मुळे प्राचीन संस्कृतींमध्ये आढळतात, जिथे अधिकार व कर्तव्यांविषयीच्या प्राथमिक कल्पना उदयास आल्या.

प्राचीन उगम-

मानवाधिकारांच्या तत्त्वांचा सर्वात प्राचीन दस्तऐवजीकृत उल्लेख इ.स.पू. ५३९ मध्ये आढळतो, जेव्हा पर्शियाचा सम्राट सायरस द ग्रेटने बाबेल जिल्ह्यानंतर सायरस सिलिंडर जारी केला. अक्कादी क्युनिफॉर्म लिपीत कोरलेल्या या दस्तऐवजात गुलामांची मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि वांशिक समानता यांसारख्या तत्त्वांचा उल्लेख होता, जे त्या काळासाठी क्रांतिकारक मानले जातात. अनेक अभ्यासक या दस्तऐवजाला जगातील पहिला मानवाधिकारांचा सनद मानतात. याचा प्रभाव पुढे भारत, ग्रीस आणि रोमसारख्या संस्कृतींवर पडला, जिथे नैसर्गिक कायद्याच्या संकल्पना विकसित होऊ लागल्या. मेसोपोटेमियामध्ये हम्मुराबी संहिता (सुमारे इ.स.पू. १७५०) ने न्याय आणि समतेची काही तत्त्वे मांडली, जरी ती सार्वत्रिक हक्कांपेक्षा अधिक कायदेशीर नियमांच्या स्वरूपाची होती.

प्राचीन ग्रीस आणि रोममध्ये या विचारांना तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान मिळाले. अ‍ॅरिस्टॉटलसारख्या ग्रीक विचारवंतांनी मानवी प्रतिष्ठेबाबत चिंतन केले, तर रोमन कायद्यात नैसर्गिक कायद्याची संकल्पना विकसित झाली, ज्यानुसार काही अलिखित नियम सर्व मानवांवर सार्वत्रिकरीत्या लागू होतात. धार्मिक परंपरांनीही या विचारप्रवाहाला दिशा दिली. यहुदी-ख्रिश्चन परंपरेत जीवनाच्या पवित्रतेवर भर देण्यात आला, तर इस्लाम धर्मग्रंथ कुराणात करुणा आणि समानतेचे महत्त्व अधोरेखित केले गेले. मात्र, या प्रारंभिक

संकल्पना पूर्णतः सार्वत्रिक नव्हत्या—गुलाम, स्त्रिया आणि परदेशी लोक यांना अनेकदा या अधिकारांपासून वंचित ठेवले जात असे—तरीही त्यांनी पुढील व्यापक मानवाधिकार संकल्पनांसाठी पाया घातला.

मध्ययुग आणि पुनर्जागरण काळ-

मध्ययुगात, विशेषतः युरोपमध्ये, मानवाधिकारांच्या दिशेने हळूहळू प्रगती झाली. इ.स. १२१५ मध्ये इंग्लंडचा राजा जॉन याने स्वाक्षरी केलेला मॅग्ना कार्टा हा दस्तऐवज राजसत्तेवर मर्यादा घालणारा ठरला आणि न्यायप्रक्रियेचा अधिकार व मनमानी कारावासापासून संरक्षण यांसारख्या हक्कांना मान्यता दिली. जरी हे हक्क प्रामुख्याने सरदारवर्गापुरते मर्यादित होते, तरी “कायद्याचे राज्य” ही संकल्पना याच काळात दृढ झाली, ज्याचा प्रभाव पुढील लोकशाही विकासावर पडला. पुनर्जागरण काळात मानवतावादामुळे व्यक्तीच्या मूल्यावर नव्याने भर देण्यात आला. थॉमस मूरसारख्या विचारवंतांनी युटोपियासारख्या ग्रंथांतून सामाजिक न्यायाची कल्पना मांडली.

१६व्या आणि १७व्या शतकातील युरोपातील धार्मिक युद्धांनी मानवाधिकारांच्या विकासाला नवे वळण दिले. वेस्टफालियाचा तह (१६४८) जरी राज्यांच्या सार्वभौमत्वावर भर देणारा असला, तरी त्यातून धार्मिक छळापासून संरक्षणाची गरज अधोरेखित झाली. पुढे हा काळ प्रबोधन युगात परिवर्तित झाला, जिथे जॉन लॉक यांनी जीवन, स्वातंत्र्य आणि संपत्ती हे नैसर्गिक हक्क असल्याचे प्रतिपादन केले आणि सरकारची वैधता ही या हक्कांच्या संरक्षणावर अवलंबून असते असे सांगितले.

प्रबोधन काळ आणि क्रांतिकारी युग-

१८व्या शतकात मानवाधिकारांच्या इतिहासात निर्णायक वळण आले. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध (१७७६) आणि फ्रेंच राज्यक्रांती (१७८९) यांनी वैयक्तिक हक्कांची संकल्पना ठामपणे मांडली. अमेरिकेच्या स्वातंत्र्य घोषणापत्रात जीवन, स्वातंत्र्य आणि आनंदाच्या शोधाचा अधिकार “अपरिहार्य हक्क” म्हणून घोषित करण्यात आला, तर बिल ऑफ राइट्स (१७९१) ने अभिव्यक्ती आणि संघटन स्वातंत्र्य यांसारख्या मूलभूत स्वातंत्र्यांना कायदेशीर संरक्षण दिले.

फ्रान्समध्ये मानव आणि नागरिकांच्या हक्कांचा जाहीरनामा (१७८९) यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांना आधार दिला आणि जागतिक उदारमतवादावर खोल परिणाम केला. थॉमस पेन यांच्या द राइट्स ऑफ मॅन (१७९१) या ग्रंथाने “मानवाधिकार” ही संज्ञा अधिक लोकप्रिय केली आणि धार्मिक तसेच धर्मनिरपेक्ष परंपरांमधून प्रेरणा घेतली. या दस्तऐवजांनी अधिकारांना गटाधारित न ठेवता वैयक्तिक पातळीवर मान्यता दिली, तरीही स्त्रिया आणि गुलाम यांसारख्या घटकांना अजूनही पूर्ण समानता मिळाली नव्हती. १९व्या शतकात गुलामगिरीविरोधी चळवळींमुळे ब्रिटनमध्ये (१८३३) आणि अमेरिकेत (१८६५) गुलामगिरी रद्द झाली, तसेच स्त्रीमताधिकार चळवळींनी समतेच्या दिशेने महत्त्वाची पावले उचलली.

विसावे शतक आणि युद्धोत्तर काळातील घडामोडी-

दोन महायुद्धांनी मानवाधिकारांची नाजूकता उघड करून दाखवली. नरसंहार आणि भीषण अत्याचारांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अधिकारांच्या संरक्षणाची गरज अधोरेखित केली. १९१९ मध्ये स्थापन झालेल्या लीग ऑफ नेशन्सने प्रारंभिक पातळीवर हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला, मात्र त्याचे अपयश हे १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनेस कारणीभूत ठरले. संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेत मानवाधिकारांच्या संवर्धनाचा स्पष्ट संकल्प करण्यात आला आणि त्यातूनच १९४८ मध्ये सार्वत्रिक मानवाधिकार जाहीरनामा (UDHR) अस्तित्वात आला. एलेनॉर रूझवेल्ट यांच्या नेतृत्वाखाली तयार झालेला हा जाहीरनामा कोणत्याही विरोधाविना स्वीकारण्यात आला. या जाहीरनाम्यात नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचा समावेश असलेल्या एकूण ३० कलमांचा समावेश आहे. याच आधारावर पुढे १९६६ मध्ये नागरी व राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार (ICCPR) आणि आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार (ICESCR) स्वीकारले गेले, ज्यांना एकत्रितपणे आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार विधेयक असे म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे प्रादेशिक पातळीवरही यंत्रणा उभ्या राहिल्या—उदा. युरोपीय मानवाधिकार परिषद (१९५०) आणि आफ्रिकन मानव व लोकांचे अधिकार सनद (१९८१).

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानवाधिकारांच्या संकल्पनेत “तिसऱ्या पिढीचे हक्क” समाविष्ट होऊ लागले, जसे की पर्यावरणाचा हक्क आणि विकासाचा हक्क, जे जागतिक परस्परसंबंध दर्शवतात. आंतरराष्ट्रीय फौजदारी न्यायालय (१९९८) सारख्या संस्थांनी मानवाधिकार उल्लंघनांबाबत जबाबदारी निश्चित करण्याच्या प्रक्रियेला चालना दिली.

आजच्या काळातील मानवाधिकारांचे महत्त्व-

२१व्या शतकात मानवाधिकार पूर्वीपेक्षा अधिक महत्त्वाचे ठरले आहेत. ते नव्या धोक्यांविरुद्ध संरक्षण देतात आणि जागतिक सहकार्याची चौकट निर्माण करतात. गुंतागुंतीच्या आव्हानांमध्येही ते मूलभूत गरजा पूर्ण होण्याची खात्री देतात, समता प्रोत्साहित करतात आणि शाश्वत प्रगतीस चालना देतात.

मूलभूत गरजा आणि मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण-

मानवाधिकार अन्न, पाणी, निवारा आणि आरोग्यसेवा यांसारख्या जीवनावश्यक सुविधांपर्यंत पोहोच सुनिश्चित करतात. उदाहरणार्थ,

आरोग्याचा अधिकार कोविड-१९ सारख्या महामारीच्या काळात अत्यंत महत्वाचा ठरला, ज्यामुळे लसींचे न्याय्य वितरण आणि भेदभावापासून संरक्षण यावर भर देण्यात आला. या अधिकारांमुळे निर्वासित, आदिवासी समुदाय आणि दिव्यांग व्यक्ती यांसारख्या वंचित घटकांना सन्मानाने जीवन जगण्याची संधी मिळते.

समतेचा प्रचार आणि भेदभावविरुद्ध लढा-

मानवाधिकार वंश, लिंग, जातीयता किंवा इतर कारणांवर आधारित असमानतेविरुद्ध प्रभावी साधन ठरतात. ब्लॅक लाइव्हज मॅटर किंवा #मीटू यांसारख्या चळवळींमधून भ्रष्टाचार व दडपशाहीविरोधात आवाज उठवण्याची ताकद या अधिकारांमुळेच मिळाली आहे.

CEDAW सारख्या आंतरराष्ट्रीय करारांमुळे स्त्रीशिक्षण व रोजगारातील संधी वाढल्या असून त्याचा थेट परिणाम आर्थिक विकासावर होतो. बहुसांस्कृतिक समाजात अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य व शांततापूर्ण आंदोलनाचा अधिकार संवाद वाढवतो आणि सामाजिक तणाव कमी करतो.

जागतिक आव्हानांना सामोरे जाणे-

हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवर मानवाधिकारांची चौकट अत्यंत उपयुक्त ठरते. अलीकडील संयुक्त राष्ट्रांच्या ठरावांमध्ये स्वच्छ आणि आरोग्यदायी पर्यावरणाचा हक्क मान्य केला जात आहे. यामुळे पर्यावरण रक्षकांचे संरक्षण होते आणि समुद्रसपाटीखाली जाण्याचा धोका असलेल्या बेटांवरील समुदायांना शाश्वत विकास प्रक्रियेत आपला आवाज मिळतो.

डिजिटल युगात गोपनीयतेचा अधिकार देखरेख आणि चुकीच्या माहितीस रोखण्यास मदत करतो, तर कामगारांचे हक्क गिग-इकॉनॉमीसारख्या नव्या रोजगार पद्धतींशी जुळवून घेत आहेत.

मानवाधिकार शांतता व सुरक्षिततेलाही आधार देतात. संघर्षग्रस्त भागांत युद्धगुन्ह्यांबाबत जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय फौजदारी न्यायालय कार्यरत आहे. आर्थिक दृष्टिकोनातूनही मजबूत मानवाधिकार संरक्षण असलेल्या देशांमध्ये मानवी विकास निर्देशांक जास्त असल्याचे दिसून येते.

आव्हाने आणि भविष्यकालीन उपयुक्तता-

लक्षणीय प्रगती असूनही मानवाधिकांरामोर अनेक अडचणी आहेत—राज्याच्या सार्वभौमत्वाशी संबंधित संघर्ष, सांस्कृतिक सापेक्षतावाद आणि अंमलबजावणीतील त्रुटी. काही अहवालांमध्ये अमेरिकेत मतदानाधिकार आणि स्थलांतर धोरणांसारख्या क्षेत्रांत कमतरता असल्याचे नमूद केले आहे.

तथापि, मानवाधिकार कालातीत आहेत. ते कृत्रिम बुद्धिमत्ता नीतिमत्ता, पिढ्यानुपिढ्यांतील न्याय यांसारख्या नव्या प्रश्नांशी जुळवून घेत राहतात. त्यांची सार्वत्रिकता जागतिक ऐक्य निर्माण करते, जे आजच्या परस्परसंबंधित संकटांना तोंड देण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष-

मानवाधिकांरांचा ऐतिहासिक विकास हा प्राचीन राजाज्ञांपासून ते सुदृढ आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेपर्यंतचा एक प्रगत प्रवास दर्शवतो. हा प्रवास तत्त्वज्ञानातील विचारसरणी आणि अन्यायाविरुद्ध दिलेल्या प्रतिसादांमुळे आकाराला आला आहे. सायरस सिलिंडरपासून ते सार्वत्रिक मानवाधिकार जाहीरनाम्यापर्यंत (UDHR) या महत्त्वपूर्ण टप्प्यांनी अधिकारांचे क्षेत्र अधिक व्यापक केले असून ते अधिक समावेशक आणि अंमलबजावणीयोग्य बनवले आहेत.

आजच्या काळात, अभूतपूर्व आव्हानांना सामोरे जात असलेल्या जगात मानवी प्रतिष्ठा, समता आणि शाश्वततेची खात्री करण्यासाठी मानवाधिकार अनिवार्य ठरतात. ते व्यक्तींना सक्षम करतात, धोरणांना दिशा देतात आणि सत्ताधार्यांना जबाबदार धरतात—यातूनच त्यांचे शाश्वत महत्त्व अधोरेखित होते.

तथापि, या अधिकारांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न आवश्यक आहेत. सरकारांनी अंमलबजावणी अधिक प्रभावी करावी, नागरी समाजाने सातत्याने जनजागृती व वकिली करावी, आणि प्रत्येक व्यक्तीने इतरांच्या हक्कांचा आदर करावा. भविष्यातील प्रयत्नांनी डिजिटल अधिकार आणि हवामान न्याय यांसारख्या उदयोन्मुख मुद्द्यांवर विशेष

लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. ऐतिहासिक अनुभवांच्या आधारावर अधिक न्याय्य जग घडवण्यासाठी ही पावले महत्वाची ठरतील.

अखेरीस, मानवाधिकार केवळ आदर्श संकल्पना नसून मानवी समृद्धीसाठीची प्रत्यक्ष उपयोगी साधने आहेत आणि त्यासाठी सर्वांकडून सातत्यपूर्ण बांधिलकी अपेक्षित आहे.

संदर्भ-

1. आंबेडकर, भीमराव रामजी. (२०१४). *संविधान आणि मानवी हक्क*. मुंबई: सुगावा प्रकाशन.
2. देशपांडे, गो. पु. (२०१२). *मानवी हक्क: संकल्पना आणि वास्तव*. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.

3. गायकवाड, शं. रा. (२०१५). *मानवी हक्कांचे तत्त्वज्ञान*. औरंगाबाद: विद्या बुक्स.
4. राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग, भारत. (२०२०). *भारतामधील मानवी हक्क: स्थिती अहवाल २०२०*. नवी दिल्ली: राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग.
5. जोशी, प्र. बा. (२०१८). *लोकशाही आणि मानवी हक्क*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
6. कांबळे, रा. तु. (२०१६). *मानवी हक्कांचा ऐतिहासिक विकास*. नागपूर: साकेत प्रकाशन.
7. संयुक्त राष्ट्र संघ. (१९४८). *मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा (मराठी आवृत्ती)*. नवी दिल्ली: संयुक्त राष्ट्र माहिती केंद्र.
8. वाघमारे, शं. स. (२०१९). *समकालीन काळातील मानवी हक्कांची आव्हाने*. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
9. यादव, म. रा. (२०१७). *स्त्री हक्क आणि मानवी हक्क चळवळ*. पुणे: प्रतिभा प्रकाशन.
10. Donnelly, J. (2013). *Universal human rights in theory and practice (3rd ed.)*. Cornell University Press.
11. Forsythe, D. P. (2018). *Human rights in international relations (4th ed.)*. Cambridge University Press.
12. Hunt, L. (2007). *Inventing human rights: A history*. W. W. Norton & Company.
13. Ishay, M. R. (2008). *The history of human rights: From ancient times to the globalization era (2nd ed.)*. University of California Press.
14. Lauren, P. G. (2011). *The evolution of international human rights: Visions seen (2nd ed.)*. University of Pennsylvania Press.
15. Nickel, J. W. (2007). *Making sense of human rights (2nd ed.)*. Blackwell Publishing.
16. Sen, A. (2004). *Elements of a theory of human rights. Philosophy & Public Affairs*. 315–356.
17. Steiner, H. J., Alston, P., & Goodman, R. (2008). *International human rights in context: Law, politics, morals (3rd ed.)*. Oxford University Press.
18. Tomuschat, C. (2014). *Human rights: Between idealism and realism (3rd ed.)*. Oxford University Press.